

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Торжівські
історичні
звитання

В И П У С К 7

Черкаси 2014

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)
Г – 95

Г–95 **Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць /** Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – **Черкаси:** Вид. Чабаненко Ю. А., **2014.** – Вип. 7. – 392 с.
ISBN 978-966-493-834-8

Гуржіївські історичні читання – збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І. О. Гуржію. Містить статті про життєвий і творчий шлях відомого українського вченого, а також праці, що не були опубліковані за його життя. Видання продовжує традицію публікації наукових матеріалів учених, викладачів і працівників провідних навчально-наукових установ з найбільш актуальних питань історичного розвитку України, Росії та країн Європи. Збірник дає можливість ознайомитися із новими здобутками у царині історіографії, джерелознавства, методології історії, етносоціального, демографічного, культурного та духовного розвитку на різних історичних етапах як на українських землях, так і поза їхніми межами.

Видання буде корисним не лише для вчених-істориків, але й для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами української та всесвітньої історії.

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)

Редакційна колегія:

Головний редактор: д.і.н., проф., академік НАН України *В. А. Смолій,*

Заступники головного редактора: д.і.н., проф. *О. І. Гуржій,* д.і.н., проф. *А. Г. Морозов*

Відповідальний секретар: к.і.н., доц. *К. В. Івангородський*

Члени редакційної колегії: д.і.н., проф. *М. І. Бушин,* д.і.н., проф. *В. В. Гоцуляк,*
к.і.н., доц. *Н. І. Земзюліна,* д.і.н., проф. *Г. Т. Капустян,*
д.і.н., проф. *С. В. Корновенко,* д.і.н., проф. *С. В. Кульчицький,*
д.і.н., проф. *В. В. Масненко,* к.і.н., доц. *В. М. Мельниченко,*
д.і.н., проф. *В. М. Орлик,* д.і.н., проф. *О. Г. Перехрест,*
д.і.н., проф., член-кор. НАНУ *О. П. Реснт,*
д.і.н., проф. *І. А. Фареній,* д.і.н., проф. *А. Ю. Чабан*

Рецензенти: д.і.н., проф. *В. В. Кондрашин,* (Пензенський державний педагогічний університет, Російська Федерація); д.і.н., проф. *П. С. Коріненко* (Тернопольський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка); д.і.н., проф. *П. М. Тригуб* (Чорноморський державний університет ім. П. Могили)

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку фахових
видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 16453-4925Р від 02.02.2010 р.

*Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького (протокол № 6 від 27 березня 2014 р.)*

© Інститут історії України НАН України, 2014
© Черкаський національний університет, 2014
© Автори статей, 2014

Зі спогадів вихованців Полтавського кадетського корпусу дізнаємося про релігійність кадетів. Учнівські страхи, дитячу невпевненість частина вихованців намагалася подолати примітивними символічними діями. Приміром, М. Домонтович згадував свого сусіда по молодшому класу, який вважав хрести з воску на парті надійним засобом не бути опитаним на уроці німецької мови. Це не поодинокий випадок. Кадети приносили на уроки, так би мовити «для моральної підтримки», свічки та ладан [4, 460]. З часом, різного роду забобонність почала трансформуватися в поетичну набожність. Кадетів часто помічали біля церкви і саме тому відвідування церковної служби стало набувати обов'язкового, певною мірою примусового, формального характеру. На підтвердження цього, наведемо слова М. Домонтовича: «Затем, очень уж усердно начали соблюдать все праздники и водить нас часто в церковь... В церкви же мы должны были стоять на выпяжку... Такой формализм не замедлил дать свои плоды; из церквей, то и дело, стали выводить десятками мнимобольных; после церкви начинались насмешки, передразнивание и пр.» [4, 461]. Переломною датою в контексті релігійного життя та виховання кадетів став 1845 р., коли «поручено было свыше произвести в Полтавском корпусе дознание о причинах проявления среди его воспитанников свободомыслия. Не знаю, что выяснило это дознание, от себя же могу добавить, что в некоторых из нас религиозное настроение стало заметно слабеть именно с того времени, как началась указанная мною формалистика» [4, 461].

Закритий навчальний заклад, яким був Полтавський кадетський корпус, накладав відбиток на формування особистості вихованців. Ізольованість від зовнішнього світу й окремих аспектів побуту, зокрема вміння самостійно розпоряджатися грошима, мала наслідком складнощі для впускників у дорослому житті: «Мы выходили из корпуса совершенными младенцами, что нередко печально отзывалось на наших финансовых бюджетах, в особенности, когда мы попадали в гвардейские и кавалерские части», – підсумовував колишній кадет [4, 465]. Справді, «корпусна атмосфера» поєднувала життя кадетів. Спілкування із родиною було рідкістю. Всі радощі і труднощі вихованці Корпусу переживали разом, що, з іншого боку, сприяло розвитку корпоративності серед них. Поступово колектив учнів і вихователів трансформувався у своєрідну сім'ю зі спільними турботами і переживаннями.

Підсумовуючи, зазначимо, що кадетські корпуси як закриті військові навчальні заклади призначалися для підготовки молоді до військової кар'єри. Атмосфера в Полтавському кадетському корпусі, режим роботи, виховання – все це, у системному та гармонійному поєднанні, сприяло виробленню в кадетів військового характеру, сили волі, духу та принципів колективізму: взаємодопоміжки та допомоги. На нашу думку, М. Домонтович був успішним кадетом, адже немає жодних письмових згадок про порушення ним навчально-виховної дисципліни. Можливо наше судження гіпотетичне, враховуючи, що він сам є автором спогадів. Проте, його успішна військова кар'єра дає нам підстави вважати авторський виклад подій наближеним до реалій.

1. Кривицкий А. Традиции русского офицерства. – М., 1945.
2. Рунов В. А. Престижность профессии офицера // ВИЖ. – 1991. – № 6.
3. Положение о кадетских корпусах. – СПб., 1886.
4. Домонтович М.А. Полтавский кадетский корпус в первые годы его существования // Исторический вестник. – 1890. – Т. 42.
5. Павловский И.Ф. Исторический очерк Петровского

Полтавского кадетского корпуса. 1840–1890. – Полтава, 1890.

Shvets V.V. The process of education in the Poltava Cadet Corps (on the materials by Mykhaylo Domontovych memories). On the materials by the M. Domontovych memories the author analyzed the educational process in the Poltava Cadet Corps.

Key words: M. Domontovych, Poltava Cadet Corps, the educational process, cadets

О. О. Драч

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В ОДЕСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ЗАГАЛЬНОІМПЕРСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Статтю присвячено становленню вищої жіночої освіти в Одесі протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Основну увагу зосереджено на з'ясуванні регіональних відмінностей цього процесу в Одесі в контексті системного вивчення загальних тенденцій функціонування вищої жіночої школи в Російській імперії. Ключові слова: вища жіноча освіта, вищі жіночі курси, міністерство народної освіти, попечитель навчального округу

Гендерна рівність, разом із підвищення статусу жінки, нині стали незаперечним фактом. Витоки цього процесу сягають доби Нового часу, характерною рисою якого була емансипація жіноцтва. Невід'ємним її компонентом став розвиток системи жіночої освіти, завершеності якій надало становлення протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. вищої жіночої школи. Вітчизняній історичній науці важливо теоретично узаложнити зазначені питання, адже належне розуміння історичного досвіду, зокрема створення та діяльності вищої жіночої освіти та її впливу на суспільство, дає можливість враховувати традиції попередників у сучасній освітнянській практиці, аби уникнути помилок минулого.

За роки незалежності вітчизняними дослідниками створено значний масив історичного наративу. З'явилися ґрунтовні розвідки, присвячені освіті та вихованню жіноцтва в історичній ретроспективі [1–3]. Серед них виокремлюються такі, що безпосередньо висвітлюють питання вищої жіночої освіти [4–6]. Значною активністю у вивченні теми вирізняються науковці Харкова, Києва, Одеси – міст, де діяли вищі жіночі навчальні заклади. Чимало зусиль доклали вчені для з'ясування особливостей їх функціонування в Одесі [7–9]. Певний етап дослідження діяльності Одеських ВЖК підсумувала дисертація О. Мельника. Проте, сформульовані ним положення, подекуди мають суперечливий характер. Так, дослідник констатує «переважання на курсах заможних осіб міщанського звання» і разом з тим зазначає, що «благодійні внески підтримували багатьох слухачок» [10, 9, 10]. Непоодиноким явищем стали фактичні помилки в роботах сучасних науковців. З огляду на це, варто усунути накопичені похибки та об'єктивно з'ясувати становлення вищої жіночої освіти в Одесі. Метою цієї статті є аналіз становлення вищої жіночої освіти в Одесі протягом означеного періоду, з урахуванням загальнодержавних і регіональних тенденцій.

14 грудня 1867 р. у Цюрихському університеті успішно захистила дисертацію на здобуття ступеня доктора медичних наук піддана Російської імперії Н. Сулова. Поширення цієї інформації в пресі викликало стрімке зростання кількості представниць «слабкої статі», які бажали навчатися в цьому закладі. Захоплення успіхом Н. Сулової та прагнення її наслідувати багатьма дівчатами, стурбували представників вищої влади Росії. 1872 р. за височайшим повелінням створено спеціальну комісію, якій доручили розробити

пропозиції щодо припинення масового від'їзду жінок на навчання до Цюріхського університету та Політехнічного інституту.

Найбільшу стурбованість комісії викликала як масовість жіночого руху (влітку 1873 р. у Цюріху зафіксували 103 підданих імперії), так і його поширеність серед усіх соціальних станів та регіонів держави. На підставі отриманих даних, з'ясовано, що серед студенток у Швейцарії переважали представниці українських губерній – 41,7 %, зокрема з Новоросії – 29 % [11, 3]. У доповіді імператору констатували, що «державна навряд чи може вважати власну місію в аспекті вищої та професійної освіти «слабкої статі» виконаною». Комісія пропонувала створення в державі вищого жіночого закладу з чітко визначеним і завершеним курсом історико-філологічного напрямку, на зразок берлінського. Отже, керівники головних відомств правильно зрозуміли суть проблеми – прагнення жінок здобути освіту університетського типу в Європі, через неможливість цього у власній країні.

Урочисте відкриття перших ВЖК професора В. Гер'є відбулося 1 листопада 1872 р. у Москві. Реалізація наступних кроків у сфері вищої жіночої освіти (1876 р. додалися Казанські ВЖК, а 1878 р. планували їхнє відкриття у Києві та Санкт-Петербурзі) відбувалася на тлі загострення соціальних протиріч, у зв'язку з активізацією дій революційних народників. На особливій нараді, за головування П. Валусєва, в червні 1878 р. обговорили пропозиції уряду щодо зміцнення порядку в державі. Звернули увагу й на поширення революційних ідей серед учнів. Щоб уникнути цього, пропонували скоротити контингент слухачів вищих навчальних закладів. Після страти 4 серпня 1878 р. революціонерами шефа жандармів Мезенцева, напруга в урядових колах наростала. Безпосередньо відчули це Київські ВЖК, відкриття яких ледве не зірвалося через неохвальну оцінку освітньої ініціативи Київським, Подільським та Волинським генерал-губернатором М. Чертковим.

Відкриття ВЖК у Києві відбулося 4 жовтня 1878 р. Прикметно, що серед перших, хто здійснив матеріальну підтримку новоствореному закладу, були мешканці Одеси. Так, від групи учнів середніх навчальних закладів м. Одеси в жовтні 1878 р. надійшло 30 крб. У цьому ряду і студент Новоросійського університету, який надіслав 92 крб. сріблом, і вчителі Одеської жіночої гімназії Піллер, що зібрали 20 крб. [12, 1–4]. Отже, громадськість Південної Пальміри, одного з міст, що найбільш динамічно розвивалося в Російській імперії і багато представниць якого виїздили з кінця 1860-х рр. на навчання за кордон, найпершою запропонувала допомогу слухачкам Київських ВЖК у формі грошових пожертв.

За умов загострення внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії наприкінці 1870-х рр., уряд санкціонував розширення повноважень генерал-губернаторів, яким підпорядковувалися всі цивільні установи, зокрема й навчальні заклади, та посилення влади поліції для боротьби з революціонерами. Громадські ініціативи у сфері вищої жіночої освіти, запропоновані до реалізації 1879 р., було відхилено через негативний відгук з боку органів правопорядку. Не затвердили Товариство заохочення вищої жіночої освіти в Москві. Не вдалися також спроби киянок створити аналогічну благодійну організацію. Міністр внутрішніх справ, узгоджуючи позицію з головним начальником III відділення в.й.і.в. канцелярії щодо цих проектів, чітко окреслив небезпеку таких заходів [13, 33–35, 48]. Ар-

гументація органів політичного нагляду базувалася на «небажаності збільшення чисельності дівчат на курсах».

Зростання впливу силових структур на санкціонування інноваційних проектів у цій сфері демонструють результати клопотань про організацію ВЖК в Одесі. На початку 1879 р. проф. О. Трачевський, заручившись попередньо підтримкою попечителя Одеського навчального округу С. Голубцова, звернувся з проханням про організацію такого закладу в Одесі. Прихильність попечителя виявилася в дозволі підготовчих курсів для майбутніх слухачок із російської мови і літератури, латини та математики за програмою жіночих гімназій. Міністр народної освіти погодився на відкриття Одеських ВЖК на загальних засадах і чекав відгуку з Міністерства внутрішніх справ. Поцікавилися й позицією начальника IV відділення в.й.і.в. канцелярії, який вважав, що успішність курсів в Одесі залежала від вдалого вибору керівництва та правильного і суворого нагляду за слухачьким контингентом. На думку принца Ольденбурзького, потрібне було пильне спостереження за курсистками на приватних квартирах, проте більш доцільно було обмежити їх проживання з родичами чи благонадійними особами. Навесні 1879 р. Міністерство внутрішніх справ інформувало III відділення в.й.і.в. канцелярії з приводу клопотання професора Трачевського і просило відгук на проект. Попечитель намагався пришвидшити отримання дозволу, повідомивши до освітнього відомства рішення міської думи Одеси про виділення ВЖК 10 тис. крб., за умови їх відкриття. Втім, санкціонування організації курсів в Одесі затягувалося, про що 30 серпня 1879 р. телеграфно повідомив директор департаменту Міністерства народної освіти Брадке [14, 24, 25]. Лист-нагадування освітнього відомства, датований жовтнем 1880 р., до Міністерства внутрішніх справ про бажаність відгуку щодо проекту Одеських курсів є важливим документом, який дає змогу остаточно з'ясувати завершення справи. Можна констатувати, що проект ВЖК у Одесі був нереалізований через зволікання керівництва таємної поліції з відповіддю.

Наведені дані спростовують помилкове твердження А. Добролюбовського, який констатував відкриття «перших ВЖК в Одесі в 1879 р.» [9, 20]. Не підтверджується і теза сучасних дослідників про те, що Міністерство народної освіти відхилило клопотання щодо організації ВЖК в Одесі (1879 р.) [15, 102]. Будь-які підстави для звинувачень канцелярії міністра народної освіти Д. Толстого в затягуванні справи або створенні штучних перешкод, як свідчать про це виявлені документи, відсутні. За умов загострення загальної політичної ситуації в державі, можливість реалізації проектів організації ВЖК в університетських містах визначало не взаєморозуміння між міністерствами народної освіти та внутрішніх справ, а швидше, бачення суті справи кожним із них. Фактично головні радники царя в 1879 р. – в.о. міністра внутрішніх справ Л. Маков та шеф жандармів М. Селіверстов, не заперечуючи ініціатив з організації ВЖК в Одесі та Харкові, обрали тактику вичікування та зволікання, з обов'язковим відомчим відгуком. Підсумком стала бажана для органів політичного контролю нереалізованість проектів вищих жіночих закладів у містах, де поширювалася антиурядова пропаганда.

На діяльність вищої жіночої освіти вплинули також трагічні події березня 1881 р. – убивство народо-вольцями царя-реформатора. Відбулася ротація й у Міністерстві народної освіти, яке навесні 1882 р. очо-

лив І. Делянов. Ставлення до вищої жіночої освіти ідеологів урядового курсу відтепер було категорично негативне. Солідарність із такою позицією виявляли і чиновники освітнього відомства. На початку літа 1882 р. новий попечитель Одеського навчального округу Лавровський дав коротку і досить «змістовну» відповідь на клопотання Товариства природознавців Новоросійського університету щодо організації курсів для жінок з природничих наук: «Узагалі не бачу потреби у ВЖК як окремому закладі, а з природничо-математичних наук ще менше» [14, 69].

Прихід до влади Миколи II вселив певні сподівання громадськості на зміну політики у сфері вищої жіночої школи. Крім того, на кінець XIX ст., завдяки активності соціуму, суттєво розширилася мережа жіночих середніх навчальних закладів і зріс учнівський контингент у них, про що свідчать подання попечителів навчальних округів до Міністерства народної освіти. Так, керівник Одеського навчального округу Сольський інформував про щорічну кількість випускниць гімназій округу близько 600 осіб, немало з яких з метою продовжити освіту від'їздили до Швейцарії та Франції [16, 7].

Восени 1895 р. Товариство природознавців Новоросійського університету започаткувало в Одесі публічні лекції з математики та природознавства, на які, попри високу вартість, записалося понад 500 бажаючих. До речі, попечитель Одеського навчального округу Сольський, відчуваючи нестримність прагнень до вищої освіти місцевої молоді, запропонував навіть обміркувати можливість спеціального збору з учениць (1–3 крб. на рік) у фонд майбутнього інституту. Проте це викликало замішання в освітньому відомстві і попечитель телеграмою від 12 жовтня 1895 р. був змушений виправдовуватися перед І. Деляновим про «відсутність будь-якого проекту жіночого університету» [16, 6, 8]. У відповідях із міністерства чітко окреслено неможливість відкриття ВЖК і навіть будь-яких сподівань на це у формі якихось зборів.

Проте, успішність таких курсів при університетах перевершила всі очікування їх фундаторів. Суттєвий наплив жінок у всіх містах, де вони діяли, спонукав організаторів до перетворення їх із тимчасових у постійно діючі, з розширеною навчальною програмою. Наприклад, в Одесі кількість слухачів постійно зростала: у першому семестрі – 690 осіб, у другому – 723, у третьому – 754. Миська дума зважила на громадський резонанс справи і призначила адміністрації закладу щорічну субсидію 3000 крб., що дало змогу звільнити від оплати незможних учительок. Курси читали вечорами в актовій залі та аудиторіях Новоросійського університету.

У 1896 р. група професорів та викладачів Новоросійського університету (43 особи) поновила клопотання про організацію ВЖК в Одесі. Головним мотивом, за визнанням професорів, було те, що «публічні курси являли собою тільки слабкий сурогат вищої жіночої освіти» [17, 8]. Саме Одеса стала наступним після Москви містом, ініціативній групі якого вдалося отримати дозвіл на організацію ВЖК. Варто зауважити, що для успішності чергового клопотання в 1902 р. професори вдалися до «обхідного маневру». Обізнані з панівними серед освітніх бюрократів настроями утилітаризму жіночої освіти, одесити запропонували надати вищому закладу педагогічного характеру. Уже 1903 р. в Одесі розпочали діяльність Вищі жіночі педагогічні курси. Проте, суто педагогічний характер навчального закладу не задовольняв більшість слухачок. Населення міста було переважно неправославним,

а законодавство Російської імперії обмежувало право на вчителювання представників іудейської конфесії. У травні 1906 р. рада курсів звернулася з клопотанням до Міністерства народної освіти про реформування закладу в Одеські ВЖК, що й було реалізовано. В Одесі навчальний заклад діяв у складі таких відділень: історико-філологічного (зі слов'яно-російським, історичним та романо-германським відділами), фізико-математичного (з математичним та природничим відділами) та юридичного.

Досить висока вартість навчання на Одеських ВЖК (150 крб. на рік) і бажання поширити освіту серед представниць незаможних прошарків населення спонукали адміністрацію закладу допомагати курсисткам з оплатою. Протягом 1910 р. рада цього закладу звільнила бідну учнівську молодь від оплати за навчання на суму 24794,75 крб. Крім цього, у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем, можна було звернутися до директора по допомозі в оплаті освітніх послуг. Однак через ускладнення фінансового стану Одеських ВЖК та нерегулярне надходження коштів від слухачок педагогічна рада прийняла постанову про передачу питання підтримки незможної молоді до компетенції Товариства допомоги слухачкам, але це теж не усунуло проблеми. В 1911–12 н. р. Правління Товариства констатувало факт поширення бідності курсисток і недостатність ресурсів громадської організації для її подолання. На допомогу прийшов господарський комітет ВЖК, асигнувавши в розпорядження Товариства понад 12 тис. крб. Протягом 1911 р. адміністрація Одеських ВЖК звільнила від оплати слухачок на суму 12910 крб. Водночас благодійна організація допомоги незможним слухачкам із власних коштів внесла платежі за навчання на суму 3970,5 крб. Продовжило підтримку власних курсисток керівництво ВЖК і в 1912 р., виділивши Товариству 10 тис. крб. для оплати навчання нужденних [18]. Отже, жіноча учнівська молодь не завжди могла самотужки впоратися з оплатою за навчання. Припускаємо, що «вартість життя» у третьому за чисельністю населення місті імперії була високою, а тому адміністрація навчального закладу опинилася перед дилемою – чи надавати дієву допомогу слухачькому контингенту, чи змиритися з його повільними втратами через несплату. Як бачимо, керівництво Одеських ВЖК обрало шлях підтримки незможних курсисток.

Нужденність курсисток на ВЖК в Одесі спонукала їхню адміністрацію вжити дієвих заходів і для організації 1910 р. ідальні, на що витратили 743,82 крб., і фінансування безкоштовних обідів [19, 25зв.]. Заклад громадського харчування утримували спільно адміністрація Одеських курсів, Товариство допомоги слухачкам та приватні особи. У 1912 р. на забезпечення обідами бідних курсисток громадське об'єднання витратило 4607,98. Були й інші форми допомоги. Так, Товариство допомоги слухачкам у 1909–10 н. р., протягом чотирьох місяців виділяло щомісячну субсидію 25 крб. на лікування курсистки [18]. Вчасна медична допомога хворим слухачкам, особливо приїжджим, відірваним від родин, становила окремих важливий напрям турбот благодійників.

Отже, у справі вищої жіночої освіти уряд Російської імперії лише під тиском обставин був змушений реагувати на виклики часу. Наполегливі клопотання прогресивної науково-педагогічної громадськості щодо створення в державі вищих навчальних закладів для жіноцтва влада задовольнила у формі ВЖК. Станов-

лення мережі таких закладів відбувалося на фоні загострення суспільно-політичної ситуації в країні та несхвалення органами політичного контролю їхньої діяльності. Ініціативи зацікавлених професорів з ряду університетських міст, у тому числі Одеси, про започаткування ВЖК вдалося реалізувати лише на початку ХХ ст. Функціонували навчальні заклади за рахунок оплати слухачок та дієвої благодійної допомоги небайдужих.

1. Драч О.О. *Розвиток жіночої освіти в Україні у другій половині XIX ст.* // Збірник наукових праць. Харківський державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди. Сер. Історичні науки. – 1999. – Вип. 2.
2. Аніщенко О.В. *Фахова освіта жінок у Київській губернії: погляд з елементами ретроспективи та перспективи* // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету ім. М. Гоголя. Сер. Психолого-педагогічні науки. – Ніжин. – 2001. – № 1.
3. Вірченко В., Коцур А. *Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.)*. – К.; Чернівці, 2007.
4. Сидорова Т.Н. *Развитие высшего женского образования в Приднепровье (начало XX в.)* // Вестник Днепропетровского ун-та. Сер. История и философия науки и техники. – Д., 1994. – Вып. 1.
5. Павлова В.В. *Вища жіноча освіта на Слобожанщині в другій половині XIX – на початку ХХ ст.* // Збірник наукових праць. Харківський державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди. Сер. Історичні науки. – 1999. – Вип. 2.
6. Сукало А.М. *З історії створення та діяльності Вищих жіночих курсів у м. Києві* // Вісник Київського ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. Історія. – 2000. – Вип. 43.
7. Веселова Т., Мельник О. *Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX – нач. XX вв.)* // Записки исторического факультета. – О., 1995. – Вып. 1.
8. Мельник О.В. *Деякі аспекти розвитку вищої жіночої освіти в Одесі (1787–1920 рр.)* // Вісник соціально-економічних досліджень. – О., 1997. – Вип. 1.
9. Добролюбский А. *К истории высшего женского образования в Одессе в XIX – начале XX вв.* // Південний захід. Одесика: Історико-краєзнавчий науковий альманах. – О., 2009. – Вип. 7.
10. Мельник О.В. *Становлення та розвиток вищої жіночої освіти в Одесі (1879–1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – О., 2009.
11. *Російський державний історичний архів (далі – РДІА), Ф. 759, оп. 22, спр. 2038.*
12. *Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 17, спр. 8.*
13. *РДІА, ф. 1282, оп. 2, спр. 1869.*
14. *РДІА, ф. 733, оп. 191, спр. 318.*
15. *Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века.* – М., 1991.
16. *РДІА, ф. 733, оп. 191, спр. 1547.*
17. *РДІА, ф. 733, оп. 191, спр. 1927.*
18. *Отчет о деятельности Общества вспомоществования нуждающимся слушательницам Одесских высших женских курсов за 1911–12 академический год.* – О., 1913. – С. 3; *Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1911 год.* – О., 1912. – С. 42; *Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1912 год.* – О., 1913. – С. 52.
19. *РДІА, ф. 733, оп. 155, спр. 134.*

Drach O.A. The development of women's higher education in Odessa in the 2nd half of the 19th century – beginning of the 20th century: general imperial trends and regional differences. The article is devoted to the formation of women's higher education in Odessa during the 2nd half of the 19th century – beginning of the 20th century. The main attention is focused on the identification of the regional differences of this process in Odessa in the context of systematic study of general trends of female high school functioning in the Russian Empire.

Key words: women's higher education, female higher education courses, the Ministry of public education, school district trustee

О. В. Кравченко

ТОВАРИСТВА ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ТА ЗАХИСТУ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ (кінець XIX – початок ХХ ст.)

У статті аналізується діяльність товариств фізичного виховання та захисту дітей в Україні. Висвітлюються імена засновників і активних подвижників товариств. Педагоги, лікарі, громадські діячі були найактивнішими учасниками добровільних ініціатив цих організацій. Товариства відігравали важливу роль у формуванні системи дошкільного та шкільного виховання й опіки над дітьми.
Ключові слова: товариства, фізичне виховання, Україна, діти, добровільність

У 1890-х рр., під впливом європейських традицій, в Російській імперії почали відкриватися добровільні товариства опіки над дітьми, метою яких було сприяння фізичному та моральному вихованню, турбота й захист дітей від жорсткого поводження з боку батьків і дорослих. Товариства прагнули влаштувати дитячі садки, купальні, гірки, дитячі школи плавання, колонії за містом для літнього перебування слабких дітей. Товариства фізичного виховання й захисту дітей функціонували в багатьох українських містах – Києві, Харкові, Одесі, Херсоні, Полтаві, Олександрівську Катеринославської губ.

У сучасній історико-педагогічній літературі висвітлювалась роль громадських організацій і товариств у попередженні бродяжництва та безпритульності дітей [1]. Дисертація Т. Головань присвячена дослідженню розвитку дошкільного виховання дітей у Криму [2]. Н. Туренко проаналізувала внесок громадських організацій і товариств у розвиток дошкільного виховання на Слобожанщині [3]. Т. Янченко досліджувала особливості організації соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні за 1864–1918 рр. [4]. Статті О. Мескіної та В. Маштакової присвячені регіональним аспектам опіки над дітьми та соціального виховання [5; 6]. Проте, добровільна діяльність товариств фізичного виховання та захисту дітей практично не висвітлювалась. Отже, метою статті є аналіз діяльності цих організацій в українських губерніях.

Найпершим в Україні виникло 1892 р. Одеське товариство сприяння фізичному вихованню дітей, при якому існували 1) відділ захисту дітей від жорстокого з ними поводження та шкідливої експлуатації; 2) літня колонія на 415 осіб для найбідніших міських дітей віком від 3 до 15 років; 3) притулок для дітей обох статей [7, 1–2]. Почесним головою товариства став Григорій Григорович Маразлі (1831–1907). Почесними членами були дружина Одеського градоначальника Наталія Михайлівна Зелена, Олена Павлівна Демидова, княжна Сан-Донато (очевидно, Олена Петрівна Трубецька-Демидова – О. К.), Валеріан Миколайович Лігін (1846–1900) – заступник міського голови, а згодом – опікун Варшавського учбового округу, професор Петро Францевич Лесгафт (1837–1909) – творець системи фізичного виховання [8, 3].

З 1895 р. Одеське товариство сприяння фізичному вихованню дітей відкрило лікувальну дитячу колонію на два відділення: для дівчаток на дачі на Великому Фонтані, в 15 хвилинах від моря, завдяки зібраним пожертвуванням, організованій виставі та членським внескам. Для хлопчиків було безкоштовно надано приміщення народного училища, в 10 хвилинах від берега. За два сезони у 1896 р. колонію відвідали 125 дітей: 65 дівчаток і 60 хлопчиків – вихованців міських і народних училищ [8, 9]. У 1899 р. колонія прийняла 86 хлопчиків та 114 дівчаток [9, 947]. Для отримання зап-